

which there has been developed and tested technology of the future lawyers' subjectivity in the process of acquiring basic psychological knowledge, development of vocational and psychological competencies and learning basic psychological technologies legal activities. The psychological determinants of future lawyer's subjectivity formation at higher educational institution are: the reproduction of legal activity psychological structure in teaching-professional activity; the educational process construction including qualitative characteristics of the system; the reflection of educational and professional activity in the system of educational tasks of general architectonics; the creation of educational forms and technologies system; the acquisition of basic competencies; the learning of legal activity psychological technologies.

Key words: educational training, organization and activity game, educational field, psychological service, psychological technologies of legal activity, subject, technology, educational and professional activity, educational aim.

Отримано: 16.12.2013 р.

УДК 159.923+159.92

О.Б. Єгорова, Г.С. Кизим, Т.С. Фесенко

Прояв духовного потенціалу та негативних емоційних станів старшокласників

О.Б.Єгорова, Г.С.Кизим, Т.С.Фесенко. Прояв духовного потенціалу та негативних емоційних станів старшокласників. У статті розглянуто основні підходи й визначення духовності, духовного потенціалу та негативних емоційних станів, що існують у сучасній науці. Здійснено аналіз психологічних теорій з вивчення даних феноменів. Проведено дослідження особливостей прояву духовного потенціалу та негативних емоційних станів в родинях школярів юнацького віку. Встановлено, що у юнаків з більш високим духовним потенціалом в сімейних ситуаціях найменше проявляються негативні емоційні стани (тривожність, конфліктність, почуття неповноцінності та ворожість). Для старшокласників з низьким рівнем духовного потенціалу негативні емоційні стани в родинях є більш типовими та спостерігаються частіше (в більшій мірі –

почуття неповноцінності та ворожість в сімейних ситуаціях). Представлено перспективи подальшого дослідження.

Ключові слова: духовність, компоненти духовності, духовний потенціал, рівні духовного потенціалу, духовні цінності, негативні емоційні стани, психологічні теорії, особистість, школярі юнацького віку.

Е.Б.Егорова, А.С.Кизим, Т.С.Фесенко. Проявление духовного потенциала и негативных эмоциональных состояний старшеклассников. В статье рассматриваются основные подходы и определения духовности, духовного потенциала и негативных эмоциональных состояний, существующие в современной науке. Проводится анализ психологических теорий, изучающих данные феномены. Проведено исследование особенностей проявления духовного потенциала и негативных эмоциональных состояний в семьях школьников юношеского возраста. Доказано, что у старшеклассников с более высоким духовным потенциалом в семейных ситуациях наименее проявляются негативные эмоциональные состояния (тревожность, конфликтность, чувство неполноценности и враждебность). Для старшеклассников с низким уровнем духовного потенциала негативные эмоциональные состояния в семьях являются более типичными и наблюдаются чаще (в большей мере – чувство неполноценности и враждебность в семейных ситуациях). Представлены перспективные пути дальнейшего исследования.

Ключевые слова: духовность, компоненты духовности, духовный потенциал, уровни духовного потенциала, духовные ценности, негативные эмоциональные состояния, психологические теории, личность, школьники юношеского возраста.

Постановка проблеми. В умовах економічної, соціальної, політичної кризи в українському суспільстві як ніколи гостро постає проблема виховання підростаючого покоління, формування його духовності.

У світовій психологічній (а також філософській) літературі термін «духовність» дотепер не отримав фіксованого визначення і трактується різними авторами по-різному [2; 4; 5; 7; 9; 11; 14; 15]. На основі аналізу робіт, в яких фігурує термін «духовність», починаючи із 90-х років минулого століття і до сьогодні, легко переконатися, що він чи не в більшості випадків виступає як синонім понять «одухотворення», «гуманізм», «пробудження духу»[9].

Духовне, на думку В.Франкла, – це те, що відрізняє людину від тварини, що притаманне лише їй, і тільки їй [14; с. 93].

Центральним, головним джерелом духовності, як вказує В. Шадриков, є усвідомлення себе та своїх стосунків з іншими людьми [15; с. 84].

За В.Москальцем, у психології остаточно утвердилась думка, що духовне життя дорослої людини значною мірою зумовлене досвідом дитинства, основою якого є особливості стосунків із матір'ю. Якщо дитина була оточена справжньою любов'ю і турботою, то це є одним з фундаментальних позитивних впливів на психіку, що формують відкритість та довіру. Вони необхідні для почування власної неповторності, цінності, гідності, зародження здатності любити і піклуватися про інших. Все це є психічним підґрунтям духовності [6; с.168].

Розвиток духовності особистості в період юності є важливою проблемою. Характеристику юнацького періоду розвитку особистості як сенситивного періоду розвитку духовності підтверджує ряд наукових досліджень [2; 3; 4]. На думку О.Толстих [12], вікові якісні зміни в самосвідомості юнаків, з одного боку, зумовлюють зміну змісту і співвідношення основних структурних компонентів їх особистісної спрямованості та ставлення до дійсності. З другого, – постає необхідність самовизначення, саморозвитку та самовдосконалення. Розвиток духовності юнаків, що розглядається в контексті загального розвитку особистості в юнацькому періоді онтогенезу, постає провідним чинником, який визначає подальше становлення особистості [2; 3; 4; 7].

Емоційне благополуччя школяра, стабільність його поведінки залежать від того, яке місце він займає в колективі, й визначається стосунками з однолітками, батьками, вчителями. Порушення стосунків з оточуючими може викликати негативні емоційні стани [1; 10], що набуває особливої значущості в юнацькому віці [11].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, і на які спирається автор. Як уже відзначалось, існують різні підходи щодо трактування поняття «духовність» та її похідних. Так, у «Психологічному тлумачному словнику найсучасніших термінів» (2009) подається поняття «*душевність*», під яким розуміють соціальну потребу жити і діяти «для інших». Душевність характеризується добрим ставленням людини до оточуючих людей, турботою, увагою, готовністю прийти на допомогу, розділити радість і горе; а також це вміння працювати уважно, зацікавлено, з любов'ю – «з душею» [10, с.60].

За визначенням О.Климишин, «*духовність*» є складна динамічна система смислових утворень особистості, репрезентованої етичним, естетичним, інтелектуальним та екзистенційним змістом процесів відображення і конструювання дійсності [2, с. 82].

Як вказує Е. Помиткін, *духовний потенціал* можна визначити як інтеграцію вольових якостей характеру та духовної спрямованості особистості, що сприяють визначенню перспективних напрямків подальшого духовного розвитку особистості [7, с.124].

Згідно з принципом формування свідомості, обґрунтованим О. Леонт'євим, у процесі соціалізації людина засвоює ряд значень, які постають ідеальною, духовною формою кристалізації суспільного досвіду попередніх поколінь та є зафіксованими в формі понять, знань чи навіть у формі вмінь як узагальнені «образи дій» (цит. за [2]).

Відображення об'єктивної дійсності крізь призму добра і зла відбувається посередництвом *моральності* як одного з найважливіших *сміслових компонентів духовності*. Моральність виступає основним змістом духовності (В. Франкл), способом репрезентації духовного світу людини (С. Кримський). І. Кант, розглядаючи амбівалентність людської природи, яка належить двом світам – матеріальному та духовному, наголошував на тому, що саме «моральне Я» людини, притаманне душі, вічності, є доказом буття Бога в людині, доказом її духовності (цит. за [2]).

На думку Е. Фромма, любов – єдина продуктивна, правильна і розумна основа людських взаємин. У ній людина знаходить своє справжнє «Я», реалізує свою істинну природу. Прояв любові як вершини духовності передбачає збереження психологічної автономії особистості іншої людини, прийняття її такою, якою вона є, з усіма позитивами та негативами (В. Кравець), та бажання її вдосконалення в спосіб самопізнання та саморозвитку.

Отже, значення, що першочергово є відображенням дійсності незалежно від індивідуального, особистісного ставлення до неї людини (Б. Братусь), виступає семантичним Всесвітом (В. Налімов), яке, набуваючи змісту суб'єктної значимості, особистісних ставлень перетворюється в особистісний смисл. Сміслові утворення особистості є динамічними смисловими системами, вони несуть в собі об'єктивне відображення дійсності та емоційно-особистісне, афективне ставлення до неї, той сплав афекту та інтелекту, який є особистісним суб'єктивним смислом (Л. Виготський, Б. Братусь) [1; 6; 8; 14; 15].

У психологічному словнику під *психічним станом* розуміють поняття, використовуване для умовного виділення в психіці індивіда відносно статичного моменту [10, с.521]. І далі, автори В. Шапар та ін. розглядають психічні стани в патології (нав'язливі стани), в соціальній психології (паніка), в умовах стресу (бойова обстановка, іспит). Вдалим, на наш погляд, є виділення видів

психічних станів в нормі, до яких відносять: 1) прояви уяви – мрії; 2) прояви мислення – сумніви; 3) прояви волі – рішучість, розгубленість, зібраність; 4) прояви уваги – зосередженість, не уважність; 5) прояви почуттів – настрої, афекти, ейфорія, тривога, фрустрація та ін. [10]

Як відмічається в роботі [1], В.Смирнов та А.Трохачов (1974) виділяють емоційні реакції та емоційні стани. Емоційні стани характеризуються більшою тривалістю [1, с.19]. Емоційні стани є емоційною складовою психічних станів, яка близька до емоційного тону (настрою). Емоційні стани проявляються в інтонації людини, паузах тощо. Розглядати емоції як стани в свій час пропонував М. Левітов (1964). Більшість психічних станів можна назвати емоційними станами. П. Симонов (1983) пропонує розглядати змішані емоційні стани, що виникають на базі двох співіснуючих потреб [1, с.73]. А ось С. Шехтер з колегами (1964) емоційні стани розглядають як результат взаємодії 2 компонентів: активації та висновків людини про причини її збудження на основі аналізу ситуації, в якій виникла емоція. Деякі автори пов'язують негативні емоції з активацією симпатичного відділу вегетативної нервової системи, а позитивні емоції – з активацією парасимпатичного відділу (П.Анохін, 1957; Л.Калюжний, 1964) [1, с.114-115]. Але П.Симонов (1970) підкреслює, що чисельні експериментальні факти (Р.Бартелт, 1956; Е.Гелхорн, 1964) вказують на участь обох відділів вегетативної нервової системи в реалізації як позитивних, так і негативних емоційних станів [1, с.115].

Проведений аналіз сучасних психологічних досліджень проблеми духовності, духовного потенціалу та емоційних станів засвідчує, що все ще відсутнє однозначне розуміння вказаних понять. Проблемним залишається також питання щодо прояву негативних емоційних станів у старшокласників з різними рівнями духовного потенціалу [1; 2; 6; 7; 8; 9; 10].

Мета статті – розкрити сутність духовності й духовного потенціалу та дослідити їх у юнаків, що проявляють негативні емоційні стани в сім'ї.

Виклад основного матеріалу з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Дослідження проводилось на базі загальноосвітніх шкіл м. Слов'янська та Слов'янського району Донецької області. Експериментальну вибірку склали випускники загальною кількістю 50 осіб, з яких 28 дівчат та 22 хлопця. Середній вік досліджуваних 15-16 років.

У ході дослідження нами вирішувались наступні *завдання*: дослідити негативні емоційні стани у старшокласників в роди-

нах; вивчити орієнтації особистості на духовні цінності в учнів старшого шкільного віку; вивчити духовний потенціал у школярів; встановити відмінності у прояві духовного потенціалу в ранній юності.

Для реалізації поставлених завдань під час дослідження були застосовані наступні *психодіагностичні методи*: спостереження, бесіда, методи математичної статистики (t-критерій Ст'юдента). Також були підібрані спеціальні методики («Кінетичний рисунок сім'ї» Р.Бернса, С. Кауфмана, в модифікації Г.Хоментаусткаса; методика «Здійснення бажань» Е.Помиткіна, методика «Духовний потенціал особистості» Е.Помиткіна), які є надійні та відповідають завданням експерименту.

Перед кожним завданням пропонувалась чітка інструкція. Використання перерахованих методик дозволило виявити нам кількісно та якісно такі показники: емоційні стани, духовні цінності, духовний потенціал тощо.

Методом підрахування середніх групових показників та t-критерію Ст'юдента були виявлені значущі розбіжності.

Так, за методикою «Духовний потенціал особистості» Е. Помиткіна, були виділені групи школярів.

З таблиці 1 видно, що досліджувані параметри мають певний розподіл.

Таблиця 1

Рівневі показники духовного потенціалу старшокласників

Група	Рівень духовного потенціалу	Відсотки
1	Високий	4
2	Середній	78
3	Низький	18

Так, найменше у старшокласників виражений високий рівень духовного потенціалу – це група 1 (4% від всієї вибірки) і, що характерно, до неї входять сільські випускники шкіл. Це учні з високим рівнем гуманістичних, естетичних, екологічних цінностей; вони здатні до самопізнання та самовдосконалення, а також це люди, які мають високий рівень самореалізації та відповідальності.

На другому місці група 3 (18%) з представниками міських шкіл (!), які мають низький рівень духовного потенціалу. Це проявляється у їхній байдужості до оточуючих та природи. Вони не дотримуються загальнолюдських принципів співіснування та не несуть відповідальності за стосунки.

Абсолютну більшість складає група 2 (78%); у групі є сільські та міські школярі з середнім рівнем духовного потенціалу.

Це свідчить про їхню здатність реалізовувати себе у житті, спираючись на такі якості, як вірність, доброзичливість. Вони мають доброзичливі стосунки з людьми, справедливі з ними та проявляють до них повагу.

Також методика «Духовний потенціал особистості» показала, що спостерігається специфіка у прояві структури особистості в кожній групі старшокласників.

З таблиці 2 видно, що середній рівень у випускників групи 3 переважає за шкалою «спілкування» ($X_{\text{сер.}} = 70,3 \%$, $p < 0,05$); ці учні обирають собі надійних друзів, що вміють цінувати гармонію, красу та мистецтво.

А ось у старшокласників групи 1 («високодуховних») найбільше проявляється «характер» ($p < 0,05$) та «психофізіологія» ($p < 0,001$) – обидва показники середнього рівня, що вказує на прагнення жити за принципами загальнолюдського співіснування, прагнення до самопізнання, до самостійного завершення розпочатих справ; бажання використовувати природні методи самооздоровлення, враховувати особливості свого організму, темпераменту, фізично удосконалюватись, підтримувати гармонійні стосунки в родині, вести здоровий спосіб життя.

Таблиця 2

Середні показники духовного потенціалу в структурі особистості юнаків

Шкали	Середні показники в групах (у %)			t – критерій Ст'юдента	Значимість показників
	1	2	3		
Спілкування	35,7	39,2	70,3	3,110	$p < 0,05$
Спрямованість	35,7	28,2	22,2	3,132	$p < 0,05$
Характер	57,1	37,7	25,4	3,110	$p < 0,05$
Самосвідомість	42,9	34,4	22,2	8,000	$p < 0,001$
Досвід	31,9	28,6	19,0	3,376	$p < 0,001$
Інтелект	35,7	27,8	22,2	0,759	не значимо
Психофізіологія	50,0	29,7	20,6	17,001	$p < 0,001$

Також юнаки з високим рівнем духовності мають більш розвинені «самосвідомість» ($X_{\text{сер.}} = 42,9 \%$, $p < 0,001$), «спрямованість» ($X_{\text{сер.}} = 35,7 \%$, $p < 0,05$), «інтелект» ($X_{\text{сер.}} = 35,7 \%$, не значимо), що свідчить про тенденції до подолання своїх недоліків, реалізації своєї духовності, спостереження за своїми думками; представники цієї групи точно знають, куди спрямовувати свої здібності та таланти щодо вибору професії, їм цікаво дізнаватися

про життя видатних людей; а ще старшокласники бажають знайти внутрішній сенс у багатьох подіях та явищах; намагаються виконувати роботу якнайкраще.

Показники за шкалою «досвід» сягають низького рівня, але також переважають у «високодуховних» школярів ($X_{\text{сер.}} = 31,9\%$, $p < 0,001$). Отримані дані свідчать про те, що ці учні у вільний час читають книги, що допомагають у самопізнанні, їм цікаво дізнатися про життя видатних філософів та мудреців, які досягли високого рівня досконалості. Від зустрічі з людьми отримують задоволення, якщо їм потрібна їхня увага та піклування.

За методикою «Духовний потенціал особистості» Е. Помиткіна вивчались також орієнтації випускників на духовні цінності.

Цікавим для нас був той факт, що серед досліджуваних виявилися особи, відповіді яких можна оцінити, як відсутність прояву певного показника.

Так, у незначної частини хлопців відсутні естетичні та екологічні цінності, цінності пізнання й самопізнання та самореалізації. Можна стверджувати, що у дівчат (від 3,6% до 10,7%) відсутні цінності гуманістичні, естетичні, екологічні та цінності пізнання й самопізнання. Ці оптанти склали групу 3.

Як видно з таблиці 3, орієнтація на духовні цінності переважає в групі 1 ($X_{\text{сер.}} = 54,1\%$, $p < 0,05$).

Окремо по кожній групі: у юнаків групи 3 (всі показники по групі низького рівня); групи 2 (показники в межах середнього або низького рівнів) та групи 1 (досліджувані параметри середнього та високого рівнів) переважають цінності самореалізації; для «високодуховних» осіб показник сягає високого рівня і складає – $X_{\text{сер.}} = 85,7\%$ (не значимо).

Таблиця 3

Середні показники орієнтації на духовні цінності школярів

Шкали	Середні показники в групах, %			t – критерій Ст'юдента	Значимість показників
	1	2	3		
Гуманістичні	64,3	36,6	20,6	5,707	$p < 0,001$
Естетичні	35,7	26,4	17,5	1,000	не значимо
Екологічні	50,0	29,3	23,8	3,620	$p < 0,001$
Пізнання та самопізнання	35,7	24,9	23,8	0,636	не значимо
Самовдосконалення	64,3	31,1	19,0	4,359	$p < 0,001$
Самореалізація	85,7	38,5	33,3	0,968	не значимо

Відповідальність	42,9	37,0	30,2	0,127	не значимо
X _{сер.}	54,1	32,0	24,0	3,113	p<0,05

Тобто школярі проявляють намагання визначити свою майбутню професію згідно з нахилами та здібностями, застосовувати свій потенціал в житті, здатні передбачати заздалегідь деякі події.

Також на підвищеному рівні в учнів групи 1 проявляються гуманістичні цінності та цінності самовдосконалення (p<0,001).

«Високодуховні» юнаки прагнуть зберегти природу (p<0,001), в міру відповідальні (не значимо), прагнуть до пізнання й самопізнання (не значимо) та до прекрасного (не значимо).

Для виявлення сформованості духовної ціннісної орієнтації особистості нами була використана методика «Здійснення бажань» Е. Помиткіна.

З таблиці 4 видно, що цінності, притаманні досліджуваним з різними рівнями духовного потенціалу, мають невеликі розбіжності.

Дані таблиці свідчать, що соціальні (не значимо) та індивідуальні (не значимо) цінності є більш пріоритетними для випускників групи 3 з низьким рівнем духовності. У юнаків із середнім рівнем духовного потенціалу переважають сімейні цінності (не значимо).

Таблиця 4

Середні показники цінностей старшокласників

Шкали	Середні показники в групах, %			t – критерій Ст'юдента	Значимість показників
	1	2	3		
Індивідуальні	50,0	67,5	70,3	0,759	не значимо
Сімейні	83,3	68,4	59,3	1,320	не значимо
Соціальні	50,0	51,2	63,0	1,134	не значимо
Духовні	83,3	65,0	48,1	1,900	p<0,10

Для «високодуховних» учнів, у порівнянні з іншими, важливими цінностями є сімейні (не значимо) та духовні (p<0,10). Їм властиві такі цінності, як сімейний добробут, слухняні діти в сім'ї, вірність, доброзичливість, допомога потребуючим, гармонія з природою.

Також ми використовували методику «Кінетичний рисунок сім'ї», яка дозволила виявити негативні емоційні характеристики школярів в ситуації родинного спілкування.

Як показано в таблиці 5, у старшокласників групи 1 більш сприятлива сімейна ситуація (не значимо); але все ж бувають негативні емоційні стани в родині.

Таблиця 5

Середні показники негативних емоційних станів юнаків

Шкали	Середні показники в групах, %			t – критерій Ст'юдента	Значимість показників
	1	2	3		
Сприятлива ситуація в родині	45,3	41,7	33,6	1,000	не значимо
Тривожність	37,5	40,8	44,9	0,572	не значимо
Конфліктність	38,2	41,6	43,8	0,554	не значимо
Почуття неповноцінності	38,9	39,5	62,5	1,193	не значимо
Ворожість в сімейній ситуації	47,8	55,6	75,0	0,948	не значимо

При порівнянні інших результатів слід відмітити, що розподіл показників негативних емоційних станів по групах має певну закономірність – найнижчі показники спостерігаються в групі 1 (з високим рівнем духовного потенціалу), найбільші результати характерні для представників групи 3 (з низьким рівнем духовного потенціалу).

Так, у «високодуховних» юнаків в сімейних ситуаціях можуть виникати тривожність (не значимо), конфліктність (не значимо), почуття неповноцінності (не значимо) та ворожість (не значимо). При цьому найменше виражена тривожність, найбільше – ворожість в родині. Але всі показники в межах норми, й старшокласники самостійно долають свої негативні емоції.

У школярі з середнім рівнем духовного потенціалу всі показники є більш високі (не значимо). Здобуті дані розподілились таким чином: найменше в родині учні переживають почуття неповноцінності, в більшій мірі проявляється ворожість у сімейній ситуації (не значимо). Негативні емоційні стани цих досліджуваних також можна оцінити як адекватні, що притаманне більшості людей.

Для старшокласників з низьким рівнем духовного потенціалу негативні емоційні стани в родині є більш типовими та спостерігаються частіше (не значимо). При цьому в межах групи 3 найменше проявляється конфліктність ($X_{\text{сер.}} = 43,8$ %, не значимо) та тривожність ($X_{\text{сер.}} = 44,9$ %, не значимо), в більшій мірі – почуття неповноцінності ($X_{\text{сер.}} = 62,5$ %, не значимо) та во-

рожість в сімейній ситуації ($X_{\text{сер.}} = 75,0 \%$, не значимо). Останні 2 показники вказують на необхідність проведення корекційно – профілактичної роботи з юнаками цієї групи. Той факт, що в усіх групах перевищують показники ворожості, може бути пов'язаний з ворожою картиною світу у школярів і потребує додаткового вивчення.

Не зважаючи на незначущі розбіжності здобутих показників, ми можемо стверджувати, що має місце тенденція: чим нижчий у юнаків рівень духовного потенціалу, тим більше проявляються у них негативні емоційні стани в сімейних ситуаціях.

Нами запропоновано психологічний тренінг [3; 4; 5; 7; 13] для розвитку духовності у старшокласників.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок в цьому напрямку.

Аналізуючи вищесказане, можна відзначити, що:

- проблема особливостей прояву духовного потенціалу та негативних емоційних станів в учнів старшого шкільного віку є однією з актуальних на сучасному етапі;
- показники прояву тривожності, конфліктності, почуття неповноцінності та ворожості в сімейній ситуації переважають у школярів з низьким рівнем духовного потенціалу, що дає можливість змінити акценти у навчально-виховній роботі в майбутньому;
- вивчення взаємозв'язку духовного потенціалу з іншими характеристиками родини є перспективою нашого дослідження.

Список використаних джерел

1. Ильин Е.П. Эмоциональное реагирование как психофизиологическое состояние / Е.П. Ильин // Эмоции и чувства. – СПб.: Питер, 2008. – С. 337-340.
2. Климичин О.І. Психологічні особливості розвитку духовності старшокласників у процесі навчання: дис. на здобуття наукового ступеня кандидата психол наук: 19.00.07. / Ольга Іванівна Климичин. – Івано-Франківськ, 2004. – 240 с.
3. Кордунова Н.О Психологічні особливості становлення духовних цінностей старшокласників у процесі навчання: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата психол. наук: 19.00.07. / Н.О. Кордунова. – К., 2001. – 20 с.
4. Матюша І.К. Духовність та її виховання у старшокласників / І.К. Матюша // Психологія та педагогіка. – 1998. – № 3. – С.164-170.

5. Москалець В.П. Психологічні основи виховання духовності в українській національній школі: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора психол. наук: 19.00.07. / Віктор Петрович Москалець. – К., 1996. – 49 с.
6. Москалець В.П. Психологія релігії: Посібник / В.П. Москалець. – К.: Академвидав, 2004. – 240 с.
7. Помиткін Е.О. Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти: Науково-методичний посібник / Е.О. Помиткін. – К.: ІЗМН, 1996. – 164 с.
8. Савчин М.В. Духовний потенціал людини / М.В.Савчин. – Івано-Франківськ: Вид – во «Плай» Прикарпатського університету, 2001. – 203 с.
9. Сатир В. Что я подразумеваю под словом «духовность» / Вирджиния Сатир // Как строить себя и свою семью. – М.: Педагогика-Пресс, 1992 – С. 170-173.
10. Стан психічний / В.Б. Шапар, В.О. Олефір, А.С. Куфлієвський [та ін.] // Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів. – Х.: Прапор, 2009. – С. 521
11. Ткачук О. Вплив сім'ї на виховання духовності молоді / О. Ткачук, М. Оліяр // Єдність національного та загальнолюдського у формуванні морально-духовних цінностей: Збірник наукових праць. – Івано-Франківськ: Вид-во «Плай» Прикарпатського університету, 2002. – С. 143-146.
12. Толстых А.В. Возрасты жизни / А.В. Толстых. – М.: Мол. гвардия, 1988. – 223 с.
13. Тренинг развития жизненных целей / под ред. Е.Г. Трошихиной. – СПб.: Речь, 2001. – 216 с.
14. Франкл В. Духовность, свобода, ответственность / Виктор Франкл // Человек в поисках смысла: Сборник / пер. с англ. и нем. – М.: Прогресс, 1990. – С. 93-129.
15. Шадриков В.Д. Истоки духовности. Духовность как выражение человечности / В.Д. Шадриков // Происхождение человечности: Учебное пособие для высших учебных заведений. – М.: Логос, 2001. – С. 84-125.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. П'їн Е.Р. Jemocional'noereagirovaniekakpsihofiziologicheskoe sostojanie / Е.Р. П'їн // Jemocii i chuvstva. – SPb.: Piter, 2008. – S. 337-340.
2. Klymyshyn O.I. Psychologichni osoblyvosti rozvytku duhovnosti starshoklasnykiv u procesi navchannja: dys. na zdobuttja

- naukovogo stupenja kandydata psychol nauk: 19.00.07. / Ol'ga Ivanivna Klymyshyn. – Ivano-Frankivs'k, 2004. – 240 s.
3. Kordunova N.O Psychologichni osoblyvosti stanovlennja duhovnyh cinnostej starshoklasnykiv u procesi navchannja: avtoref. dys. na zdobuttja naukovogo stupenja kandydata psychol. nauk: 19.00.07. / N.O. Kordunova. – K., 2001. – 20 s.
 4. Matjusha I.K. Duhovnist' tai'i' vyhovannja u starshoklasnykiv / I.K. Matjusha // Psychologija ta pedagogika. – 1998. – № 3. – S.164-170.
 5. Moskalec' V.P. Psychologichni osnovy vyhovannja duhovnosti v ukrai'ns'kij nacional'nij shkoli: avtoref. dys. na zdobuttja naukovogo stupenja doktora psychol. nauk: 19.00.07. / Viktor Petrovych Moskalec'. – K., 1996. – 49 s.
 6. Moskalec' V.P. Psychologija religii': Posibnyk / V.P. Moskalec'. – K.: Akademvydav, 2004. – 240 s.
 7. Pomytkin E.O. Duhovnyj rozvytok uchniv u systemi shkil'noi osvity: Naukovo-metodychnyj posibnyk / E.O. Pomytkin. – K.: IZMN, 1996. – 164 s.
 8. Savchyn M.V. Duhovnyj potencial ljudyny / M.V.Savchyn. – Ivano-Frankivs'k: Vyd – vo «Plaj» Prykarpats'kogo universytetu, 2001. – 203 s.
 9. Satir V. Chto ja podrazumevaju pod slovom «duhovnost'» / Virdzhinija Satir // Kak stroit' sebja i svoju sem'ju. – M.: Pedagogika-Press, 1992 – S. 170-173.
 10. Stan psychichnyj / V.B. Shapar, V.O. Olefir, A.S. Kuflijevs'kyj [ta in.] // Psychologichnyj tlumachnyj slovnyk najsuchasnych terminiv. – H.: Prapor, 2009. – S. 521
 11. Tkachuk O. Vplyv sim'i' na vyhovannja duhovnosti molodi. / O. Tkachuk, M. Olijar // Jednist' nacional'nogo ta zagal'no-ljuds'kogo u formuvanni moral'no-duhovnyh cinnostej: Zbirnyk naukovykh prac'. – Ivano-Frankivs'k: Vyd-vo «Plaj» Prykarpats'kogo universytetu, 2002. – S 143-146.
 12. Tolstyh A.V. Vozrasty zhizni / A.V. Tolstyh. – M.: Mol. gvardija, 1988. – 223 s.
 13. Trening razvitija zhiznennyh celej / pod red. E.G. Troshihinoj. – SPb.: Rech', 2001. – 216 s.
 14. Frankl V. Duhovnost', svoboda, otvetstvennost' / Viktor Frankl // Chelovek v poiskah smysla: Sbornik / per. s angl. i nem. – M.: Progress, 1990. – S. 93-129.
 15. Shadrikov V.D. Istoki duhovnosti. Duhovnost' kak vyrazhenie chelovechnosti / V.D. Shadrikov // Proishozhdenie chelovech-

nosti: Uchebnoe posobie dlja vysshih uchebnyh zavedenij. – М.: Logos, 2001. – S. 84-125.

O.B. Yehorova, H.S. Kyzym, T.S. Fesenko. The manifestation of spiritual potential and negative emotional states of senior pupils. The main approaches and definitions of the notion of spirituality, spiritual potential and some negative emotional states existing nowadays in the contemporary science are considered in the article. The analysis of the psychological theories concerning the studies of the above mentioned phenomena was fulfilled. It was defined that the investigation of the peculiarities of manifesting the spiritual potential and its psychological components in the course of the family communication is extremely far from being quite enough. It was cleared up in the course of our research that only 4% of our senior schoolchildren manifest the level of the spiritual potential high enough for their age (graduates of the rural schools prevail over the graduates of the urban schools). The low and middle level of the spiritual potential is inherent for the 18% and 78% of the senior pupils, correspondingly).

Young people with «high spirituality level» manifest negative emotional states to the less degree (anxiety, inferiority complex and hostility). For the senior schoolchildren with the low level of the spiritual potential the most typical emotional states in their families are negative ones; they can be witnessed much more often (the inferiority complex and the feeling of hostility in their household situations – to the greater extent). The indices of hostility prevail in all the groups. It may be connected with the hostile picture of the world in the eyes of schoolchildren and requires the additional research. On the whole the following tendency takes place: the lower is the level of the spiritual potential of the young men, the more manifested are their negative emotional states in different family situations. The perspectives of the further investigations are also presented in the article.

Key words: spirituality, components of spirituality, spiritual potential, levels of spiritual potential, spiritual values, negative emotional states, personality, schoolchildren of juvenile age.

Отримано: 29.01.2014 р.